

УДК 37.013.78

Важковиховуваність як соціально-педагогічна проблема

Т. Шугай,

методистка НМК психологічної служби,
комунальний заклад «Житомирський обласний
інститут післядипломної педагогічної освіти»
Житомирської обласної ради
e-mail: tanyazav68@gmail.com

Ключові поняття: важковиховуваність, важковиховувана дитина, особливості, типи, рівні важковиховуваних дітей, шляхи попередження важковиховуваності, соціально-психологічна робота з важковиховуваними дітьми; алгоритм перенаправлення важковиховуваних дітей.

Проблема важковиховуваності не є новою у педагогічній практиці, але зростаюча кількість девіацій (відхилень) у сучасному дитячому середовищі свідчить про актуальність ефективної педагогічної взаємодії з достатньо великою категорією дітей, які кваліфікуються як *важковиховувані*.

Питання попередження відхилень у формуванні особистості та поведінці згаданої категорії дітей в період повномасштабної війни в країні особливо загострилися, набули особливого значення. Зазначені питання висвітлені в Державній національній програмі «Освіта» («Україна ХХІ століття»). Без вирішення яких стає неможливим перехід до нового типу гуманістично-інноваційної освіти, зростання інтелектуального, культурного, духовно-морального потенціалу особистості і суспільства, що передбачено Національною доктриною розвитку освіти України у ХХІ ст.

У «Концепції превентивного виховання дітей і молоді», яка затверджена Президією НАПН України, зазначається, що превентивна робота стосується всіх дітей, починаючи від дошкільного віку, з метою попередження відхилень у поведінці, особливо з тими, хто перебуває у несприятливих умовах виховання, під впливом психотравмуючих факторів, наслідують деструктивну поведінкову модель значимих дорослих, а також з тими, хто став на шлях асоціальної і протиправної поведінки.

Сучасне соціальне молодіжне середовище характеризується тим, що його соціалізація відбувається в умовах війни, на роздоріжжі соціальних пріоритетів, невизначеності перспектив суспільного розвитку, що безумовно погіршує ситуацію.

Незважаючи на певні досягнення у вивченні даної проблеми, практика свідчить про те, що сьогодні необхідно активізувати пошук нових ефективних шляхів і засобів попередження відхилень у поведінці дітей і молоді. Вважаємо, що

значні резерви можуть бути виявлені в особливостях організації роботи педагогічних працівників з *важковиховуваними дітьми*.

Повномасштабна війна в Україні обумовила тенденцію до зростання злочинності, проявів девіантної поведінки неповнолітніх. Динаміка соціально-економічних процесів, обумовлена повномасштабною війною, надзвичайно високий рівень психічної травматизації населення, кризова ситуація, яка має місце у всіх без винятку сферах суспільного життя і продовжує поглиблюватись, неминуче призводять до збільшення девіацій (від латинського *deviatio* – відхилення). Відхилення у поведінці неповнолітніх набули особливої небезпеки, оскільки мають негативний вплив на процес формування особистості через збільшення вчинення правопорушень та злочинів. Сучасні діти стають жертвами явищ дорослого світу. І як результат – стрімке поширення контингенту дітей, віднесених до *важковиховуваних*.

Поняття «важковиховуваність», «важковиховувана дитина» мали актуальність та привертали увагу дослідників у педагогіці, психології завжди.

Наприкінці ХХ ст. вважалось, що «важковиховувана дитина» – це психологічно і фізично здорова дитина, яка стала «важкою» за несприятливих умов життя в сім'ї або школі, через деструктивні виховні впливи на особистість дитини. Саме через такі впливи ймовірними стають загострення акцентуацій характеру, виникнення певних граничних станів психіки, несприйнятливості до виховного впливу. А це так само призводить до **важковиховуваності**.

Здійснюючи контент-аналіз понять «важковиховуваність», «важковиховувана дитина», вважаємо за доцільне навести висновки досліджень.

Важковиховувана дитина, важковиховуваність (контент-аналіз)

№	ПІБ	Визначення
1	В. О. Сухомлинський	Складне комплексне негативне утворення в духовному світі підростаючої людини, яке має глибоке коріння у сфері стосунків з людьми і тенденцію до ускладнення за стійких негативних умов життя дитини, яке також змінюється залежно від зміни цих умов і яке породжує довготривалі негативні психічні стани... А такі психічні стани, у свою чергу, зумовлюють важковиховуваність. «Важковиховувані» діти – це діти, які через неправильне виховання стали несприйнятливі до нього.
2	А. С. Макаренко	Важковиховуваність – передусім порушення міжособистісних стосунків дитини із середовищем його перебування.
3	Е. Ш. Натанзон	Важкий школяр – перш за все нещасна дитина, якій необхідні розуміння, співчуття і допомога. Вона потребує уваги і турботи. Це ні в якому разі не зіпсована дитина, яка заслуговує лише на неприязність, осуд та покарання. Важкий школяр при доброзичливому до нього ставленні

		звичайно відчуває повагу і довіру до оточуючих. У нього розвивається самоусвідомлення та почуття власної гідності. Відбувається мобілізація душевних сил, яка дозволяє розв'язувати важкі вольові завдання, пов'язані з позитивними змінами особистості.
4	А. Й. Капська	Важковиховувана – це дитина, що набула важковиховуваності унаслідок негативних міжособистісних взаємин у дитячому колективі та з дорослими.
5	Сучасна соціально-педагогічна наука (соціально-педагогічний словник за редакцією Л. В. Мардахаєва)	Важковиховувана – це дитина, у виховній роботі з якою вихователь відчуває труднощі. Такі труднощі пов'язані з особливостями розвитку і виховання дитини. Форми прояву важковиховуваності дитини можуть бути різними (зовнішньо позитивні, байдужі, негативні, агресивні та ін.). Важковиховуваність – свідомий або несвідомий опір, який чинить дитина цілеспрямованому педагогічному впливу і який зумовлений різними причинами, у тому числі педагогічними прорахунками педагогів, батьків, відхиленнями психічного і соціального розвитку, особливостями характеру, іншими особистісними характеристиками, які ускладнюють соціальну адаптацію, ускладнюють оволодіння навчальними програмами та соціальними ролями.

Сучасна психолого-педагогічна наука має різні думки щодо змісту поняття «важковиховувана дитина». Це діти з незначними психологічними або фізичними вадами і діти з прорахунками у вихованні. Частина таких дітей дослідники характеризують як дітей з девіантною поведінкою. Важливо наголосити, що досі єдиної думки щодо змісту поняття «важковиховувана дитина» поки немає.

До важковиховуваних дітей можна віднести такі категорії дітей:

- діти з девіаціями у поведінці;
- діти з підвищеним рівнем тривожності;
- гіперактивні діти;
- діти з браком мотивації до навчання;
- діти з підвищеним рівнем агресії;
- діти з низькою адаптацією;
- діти з неадекватною самооцінкою;
- діти з пасивною поведінкою;
- діти з проблемами в комунікативній сфері;
- обдаровані діти тощо.

Для всіх вищезгаданих категорій сучасні психологи і педагоги зазначають **3 особливості** змісту поняття «важковиховувані діти»:

1. Поведінкові прояви характеризуються відхиленнями від норми. Поведінка, що відхиляється від загально прийнятої норми, є **девіантною**.

2. Поведінка таких дітей досить важко корегується.

3. Такі діти потребують індивідуального підходу зі сторони батьків, педагогів, інших дорослих через низку проблем у міжособистісних стосунках.

Досліджуючи причини формування важковиховуваності, доцільно звернути увагу на такі чинники [1]:

1) негативний вплив макро- та мікросередовища;

2) помилки сімейного виховання;

3) недоліки шкільного виховання.

1. Негативний вплив макро-, мікросередовища.

Середовище – це сукупність особливостей співіснування людини та суспільства. Соціальне середовище – це економічні, політичні, соціальні, духовні, територіальні умови, що впливають на розвиток, особливості та становлення особистості.

Під впливом такого потужного стресогенного фактора, як повномасштабна війна, зазначений чинник є особливо значимим. У випадку несприятливого середовища порушується базова потреба у безпеці. Тому особливо важливим для дитини є сприятливі умови перебування у сім'ї, підтримка та взаєморозуміння батьків, інших членів родини.

2. Помилки сімейного виховання.

А. Й. Капська серед багатьох причин, що обумовлюють важковиховуваність, вказує на негативний вплив функціонально неспроможної або неблагополучної сім'ї: «...неблагополучна сім'я здійснює безпосередній руйнівний вплив на формування особистості, унеможлиблює її нормальний розвиток».

3. У період повномасштабної війни збільшилась кількість недоліків шкільного виховання. Перебуваючи у стані дистресу або травматичного стресу, педпрацівники також мають певні проблеми з власним психологічним комфортом, що суттєво ускладнює конструктивну взаємодію з даною категорією дітей. Украй потрібним є екологічне ставлення щодо ресурсного стану педагога, баланс між навантаженням та повноцінним відпочинком, а також необхідності підвищення власної психологічної, професійної компетентності...

Типи і рівні важковиховуваності

Зовнішні поведінкові прояви важковиховуваних дітей є добре відомими, як-от: безвідповідальне ставлення до навчання, конфлікти з однолітками, педпрацівниками, відсутність відповідної реакції на вимоги дорослих, пропуски уроків, втечі з дому, крадіжки, хуліганство, вживання алкогольних, токсичних, наркотичних речовин тощо. Перелік негативних проявів має тенденцію до повторення, внаслідок чого деструктивна поведінкова модель закріплюється, ступінь відхилень від соціальних норм зростає.

За результатами досліджень Н. Ю. Максимової [1]:

1) далеко не всі діти-порушники соціальних норм, є *важковиховуваними*;

2) безвідповідальне ставлення до навчання, невідвідування уроків, несприйняття вимог освітнього закладу, педпрацівників зокрема, можуть бути не пов'язані з важковиховуваністю;

3) ступінь важковиховуваності учня не завжди визначається частотою та інтенсивністю певних порушень.

Дослідниця вважає, що із загальної групи треба виокремити дітей, які дійсно є важковиховуваними, та дітей, негативні поведінкові прояви яких спровоковані відсутністю соціальної та психологічної компетентності дорослих, що взаємодіють з ними.

Н. Ю. Максимова виділяє 4 типи важковиховуваних підлітків залежно від причин, що зумовлюють опір педагогічним впливам:

1) слабка сформованість особистісних структур, низький рівень розвитку моральних уявлень і соціально-схвалюваних навичок поведінки (педагогічна занедбаність);

2) особливості в розвитку вищої нервової діяльності (акцентуації характеру, емоційна нестійкість, імпульсивність і т. д.);

3) недосконалі виховні впливи (ситуативна важковиховуваність);

4) функціональні новоутворення в структурі особистості (власне важковиховуваність).

А. І. Кочетов визначає типи важковиховуваних на основі їхніх психологічних особливостей [1]:

1. Діти з порушеннями міжособистісної взаємодії, які викликані наслідками повномасштабної війни в державі, в сім'ї зокрема, дитячому колективі.

2. Діти з підвищеною або зниженою емоційною реакцією, які пережили важкі нервові потрясіння.

3. Діти з недостатнім інтелектуальним розвитком. Це діти, розумовий розвиток яких був загальмований або надмірно прискорювався, потреби ігнорувались, здібності або недооцінювались або перебільшувались.

4. Діти з суттєвим браком у розвитку вольових якостей: вперті або безвільні [8].

Окрім типів важковиховуваних дітей А. І. Кочетов виділяє і *рівні* важковиховуваності [1].

До *першого рівня* відносяться діти, у яких відбувається поєднання негативних властивостей з невизначеною ситуативною спрямованістю. Відхилення в поведінці відбувається стихійно, частіш за несприятливих обставин, спостерігається опір виховним впливам. Діти не змотивовані на суспільно корисну діяльність; є відхилення в загальному розвитку (успішність задовільна, оцінки різні); яскраво виражені імпульсивність, акцентуації характеру, слабка самокритичність, вимогливість щодо себе.

До *другого рівня* дослідник відносить егоцентричних дітей з несприйняттям вимог освітнього закладу щодо виховного впливу, у яких переважає спрямованість на себе і формується стійка егоїстична позиція в житті; мають місце проблеми в інтелектуальному і моральному розвитку; за несприятливих обставин, під впливом психотравмуючих факторів недоліки

суттєво загострюються та ускладнюються. Переважає завищена самооцінка, рівень вимогливості до інших є вищим, ніж до себе [1; 11, 13].

До *третього рівня* відносяться учні, поведінка яких межує з правопорушеннями. Це діти з негативним ставленням до виховного процесу, до норм моралі, з упередженістю до колективу однолітків. У них яскраво виражена деструктивна поведінкова модель. В інтелектуальному, моральному і вольовому розвитку є суттєві проблеми, які обумовлюють вразливість психіки (неадекватність самооцінки, непередбачуваність реакцій, поведінки, прояву характеру, дисбаланс між можливим, бажаним та необхідним, невідповідність потреб затратам праці...). Причину власних невдач вбачають у намірах інших, у несприятливих умовах тощо, тільки не в собі. Самокритика відсутня [10].

Соціально-психологічна робота з важковиховуваними має в пріоритеті діагностичну та профілактичну роботу, що передбачає три рівні профілактики (первинна, вторинна та третинна профілактика) [1].

Профілактика будь-якої соціальної проблеми має бути спрямована як на соціальне середовище, в якому вона виникає, так і на особистість, яка має певну проблему. Профілактика важковиховуваності має реалізовуватись у двох напрямках. Насамперед це попередження її виникнення, тобто зняття зовнішніх причин, провокуючих важковиховуваність, сприяння позитивним та протидія негативним проявам особистості. По-друге, це попередження ускладнень у розвитку дітей, корекція поведінки, діяльності, міжособистісних стосунків, зниження негативно забарвленого емоційного стану дитини.

Профілактична робота щодо попередження важковиховуваності буде ефективною лише за умови налагодження якісної цілеспрямованої взаємодії між педагогами, учнями та їхніми батьками, іншими суб'єктами соціально-правового захисту, психологічної підтримки щодо реалізації цілісної профілактичної програми, яку неможливо звести лише до серії епізодичних профілактичних заходів.

Вважаємо за доцільне виокремити шляхи попередження важковиховуваності:

- Організація вчителем системної профілактичної роботи з учнями класу щодо появи важковиховуваних дітей.
- Удосконалення форм і методів корекційної (соціально-перетворювальної) роботи педагога з важковиховуваними дітьми.
- Корекція виховного середовища сімей з метою подолання важковиховуваності учнів.

Освітньому закладу важливо активно співпрацювати з державними, громадськими організаціями, залучати фахівців для правової освіти учнів, членів їх родин. Водночас актуальною є потреба в друкованих інформаційних плакатах відповідної тематики, просвітницьких листівках для учнів.

Важливо наголосити на взаємодії із сім'єю, яка є важливою складовою в системі роботи педагога з важковиховуваними дітьми. Особливості цієї взаємодії спрямовані на підвищення педагогічної та психологічної компетентності, а саме – забезпечення членів родини педагогічними знаннями,

надання методичної допомоги. Задля цього в освітньому закладі доцільно запровадити лекторій для батьків, діти яких потребують особливої уваги. Наголошуємо на доцільності залучення представників центру у справах сім'ї дітей та молоді, представників правоохоронних органів, соціальних служб, інших суб'єктів правового захисту та соціального супроводу. Потребує вивчення соціальний стан сімей, умов родинного виховання цієї категорії дітей, їх зайнятості, потреб і проблем. Обов'язковим є контроль за дотриманням учнями норм та правил поведінки у школі та в позаурочний час.

Працюючи із зазначеною категорією дітей, важливо чітко усвідомлювати межі компетентності педагогічного працівника та своєчасно перенаправляти до інших суб'єктів соціально-правового захисту або соціально-психологічної підтримки. Задля унеможливлення ускладнень важливим є дотримання певного алгоритму перенаправлення зазначеної категорії дітей.

Алгоритм перенаправлення важковиховуваних (рекомендований з 11 років):

1. Створення в освітньому закладі БОС. Спостереження педпрацівниками за учнівським колективом, окремими дітьми під час уроку та в позаурочний час в умовах підтримуючого середовища.

2. Виявлення педагогом дитини з психоемоційними та/або поведінковими ускладненнями/труднощами, взяв за основу результати спостереження.

3. Звернення педагога до практичного психолога освітнього закладу для отримання консультації щодо підтвердження виявлених ознак емоційних/поведінкових складнощів або відхилень.

4. Практичний психолог, отримавши запит від педагога, обговорює, уточнює деталі запиту, приймає рішення щодо його обґрунтованості та необхідності подальшого поглибленого вивчення психологічного стану дитини.

5. Працівник психологічної служби (практичний психолог або соціальний педагог) звертається до батьків (опікунів) для отримання письмового погодження на здійснення додаткової психологічної оцінки поведінкового/психоемоційного стану дитини та у разі потреби отримання згоди батьків (опікунів) на участь дитини у програмі підвищення стресостійкості.

6. Після отримання згоди від батьків (опікунів) дитини та бесіди з дитиною спеціаліст психологічної служби проводить психодіагностичний зріз за *методиками SDQ та CRIES 8*.

7. Практичний психолог аналізує результати дослідження, заносить їх у картку індивідуального супроводу учня. За результатами психологічного дослідження плануються наступні кроки психологічного, соціально-педагогічного, іншого додаткового супроводу дитини у разі потреби.

8. Впровадження, реалізація корекційної програми підвищення стресостійкості в індивідуальній та/або груповій формі.

9. Після завершення корекційної програми працівник психологічної служби проводить повторний психодіагностичний зріз дитини.

10. У разі покращення результатів повторної діагностики та психологічних показників у поведінці та/або в емоційній сфері дитини психолог

надає узагальнений зворотний зв'язок педагогу та батькам у формі консультації та конкретних рекомендацій щодо подальшої роботи та взаємодії.

11. За відсутності змін або погіршення результатів діагностичного дослідження, поведінкових та емоційних труднощів фахівець психологічної служби інформує щодо проведеної психологічної інтервенції та надає батькам консультації щодо інших можливостей отримання спеціалізованої психологічної допомоги поза освітнім закладом (у невролога, дитячого психіатра, психотерапевта або іншого потрібного фахівця).

Отже, в умовах повномасштабної війни тільки після детального уточнення та усвідомлення понять «*важковиховуваність*», «*важковиховувана дитина*» можливим стає визначення шляхів попередження та соціально-психологічної корекції поведінки зазначеної категорії дітей, спираючись на конкретні алгоритми дій. При цьому важливим є своєчасне залучення, тісна взаємодія із суб'єктами як соціально-правового захисту, так і психологічної підтримки сімей таких дітей, враховуючу вкрай складні умови військового часу.

Список використаних джерел та літератури

1. Важковиховуваність: сутність, причини, реабілітація : навч. посіб. для соц. педагогів та практ. психологів освітніх закл. / за ред. О. М. Полякової. Суми : Університетська кн., 2009. 346 с.
2. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997.
3. Демидюк Н. П., Петрашук О. П., Цушко І. І. Психокорекційна робота з дітьми, вилученими із сільськогосподарської праці : метод. рек. для пед. та соц. прац., практ. психологів. Київ : Ніка-Центр, 2003.
4. Капська А. Й. Соціальна робота: деякі аспекти роботи з дітьми та молоддю : навч.-метод. посіб. Київ : УДЦССМ, 2001.
5. Максимова Н. Ю. Виховна робота з соціально дезадаптованими школярами : метод. рек. Київ : ІЗМН, 1997.
6. Науково-освітній потенціал нації: погляд у ХХІ століття / авт. кол.: В. Литвин (кер.), В. Андрущенко, А. Гуржій та ін. Київ : Навч. кн., 2004.
7. Працюючі діти як соціально-педагогічний феномен / за ред. І. І. Цушка. Київ : Ніка-Центр, 2004.
8. Професія соціальний педагог / упоряд.: С. Максименко, О. Главник ; за заг. ред. К. Шендеровського, І. Ткач. Київ : В. Главник, 2005.
9. Тренінг умінь спілкування: як допомогти проблемним підліткам / пер. з англ. В. Хомика. Київ : Либідь, 2003.
10. Бабич В. Як виховувати важких учнів? *Директор школи*. 2003. № 39. С.10.
11. Вауліна О. Важкі діти: світле майбутнє з темним минулим. *Голос України*. 2001. 24 лют.
12. Казакова О. Супровід дітей «групи ризику». *Завуч*. 2002. № 7. С.7.
13. Чабан О. У пошуках вирішення проблеми «важких дітей». *Рідна школа*. 2003. № 4. С.19–21.
14. Юркевич В. Особливість і проблеми обдарованої дитини. *Завуч*. 2003. №17–18. С. 7 (вкладки).